

ЗА ТРИТЕ ВЕРСИИ (ПРЕВОДИ, РЕДАКЦИИ) НА ЕДИН ОТ НАЙ-РАНО ПРЕВЕДЕНИТЕ СТАРОБЪЛГАРСКИ ХОМИЛЕТИЧНИ ТЕКСТОВЕ

Елка МИРЧЕВА (София)

Настоящото изследване е посветено на трите различни версии (преводи и редакции), в които в южнославянската книжнина е позната хомилията на Йоан Златоуст Πάλιν χαρᾶς εὐαγγέλια, πάλιν ἐλευθερίας μύμματα, πάλιν ἀνάκλησις — паки радѡноуе вѣговѣциине! паки свѡкоднѡи вѣвѣкѣциине! паки вѣзвѣание. Това е един от примерите за многократно превежданите текстове през Българското средновековие. Версиите, възхождащи към зората на старобългарската писменост (архаичният превод и преславската редакция) са разглеждани многократно в научната литература. Нововзводният търновски превод на словото се разглежда за пръв път, а наблюденията са поставени в контекста на предходните преводи, редакции и на цялостната история на многовековното битуване на това древно произведение на византийската омилетика в славянската книжнина и в частност в южнославянската писмена традиция.

Известността на тази хомилия се дължи на първо място на това, че тя е включена в Супрасълския сборник (Супр.).

Според Ив. Добрев в Супр. това слово за Благовещение е един от малкото запазени текстове от първоначалния превод на краткия еднотомен Панегирикомартирологий (Добрев 1981).

В свода на южнославянската агиографска традиция Bibliotheca Hagiographica Balcano-Slavica (BHBS) на Кл. Иванова за празника Благовещение разглежданият тук текст е поставен под № 11 (Иванова 2008). Според възприетия от авторката принцип за представяне на описания от нея изворов материал, в справочника са отделени пет типа текстови версии на хомилията¹. Сред тях интерес представляват тип *Па*, съдържащ се в Супр. (Займов, Капалдо 1982–1983), с ясни следи от преславска редак-

¹ Приведените определения на типовете преводи и редакции са на Кл. Иванова.

торска намеса, тип 116 — архаичен превод на словото в сборници от типа на Германовия сборник от 1358/1359 г. (Герм.) (Мирчева 2006), и тип 11в — търновски превод на текста, съхранен в новоизводни сборници от типа на представителния за този тип Гилф. 51 и БАН 85². Похвалното слово присъства във Великите Макариеви чети-минеи (ВМЧ)³. В огромния свод текстът на хомилията е представен по новоизводния превод. Това не е единствената особеност на текста на словото във ВМЧ. Там той е значително разширен. Справка със справочника на Кл. Иванова сочи, че този вариант не е познат в южнославянската книжнина. Може да се допусне, че е създаден на руска почва. Добавената част представлява 1/3 от общия обем на текста във ВМЧ.

В по-нататъшното изследване ще представя сравнителен анализ на архаичния превод на текста (по Герм.), преславската ревизия на словото (по Супр.) и новоизводния превод (по БАН 85⁴).

Напълно естествено е, че в палеославистиката първи става известен вариантът на словото от Супр. За дълго време това е и единственият

² За двата ръкописа сравни бележка 4.

³ ВМЧ колони 1199—1205.

⁴ Новоизводните сборници се свързват по традиция в научната литература с името и делото на Патриарх Евтимий Търновски, но в такова заключение има известна инерция и предположение, че подобна мащабна дейност не може да е била възможна без намесата на неговия авторитет. Опорна точка за избора на подходящ текст за новоизводния превод е трудът на Кл. Иванова. Според изследванията на авторката представителен за търновските панегирици за зимното полугодие (септември—януари) е Зографският сборник, а за лятното (февруари—август) Гилф. 51 и РАН 150⁵. Достъпен за сравнения по микрофилм ми беше само Гилф. 51, новоизведен сборник с избрани жития и слова за цялата година, писан с двуеров и двууюсов правопис през XIV в. За съжаление целият ръкопис е повреден и липсва голяма част от текста. Направените сравнения показват пълното сходство на текстово равнище на преписа в Гилф. 51 и един ръкопис от колекцията на БАН, който избрах за основен за новоизводния превод — БАН 85 от XVI в., панегирик минеен (за цялата година) и триоден (цветен), правопис ресавски, непоследователен. Минейната част включва новоизводни български преводи от XIV в. За всеки празник има най-често по една статия, само за някои от Господските или Богородичните по две или три. Намирам, че чисто методологически използването на този късен ръкопис е правилен подход. Различията между преписите в Гилф. 51 и БАН 85 са единствено в това, че БАН 85 е безуюсов ръкопис. В съгласие с една забележителна особеност на преписите от търновските преводи, той не предлага обичайните разночетения, а се придържа към извода.

известен вариант. През 60-те години на XX в. в научно обращение влиза извънредно интересният Герм. от 1358/1359 г.

Текстът на словото за Благовещение от Герм. е обект на по-подробно проучване от Д. Иванова-Мирчева (Иванова-Мирчева 1979). От него става ясно, че с четири века по-младият Герм. предлага по-архаична версия на хомилията.

Герм. дава категорични доказателства, че Псевдо-Златоустовото слово за Благовещение с начало паки радѣное влѣговѣщанне! паки свѣдѣние вѣдѣнне! паки вѣжванне е възникнал в по-архаична западнобългарска Кирило-Методиевска преводаческа школа, при това в твърде ранна епоха. По-нататъшни проучвания разширяват анализа в посока на привличане на допълнителен сравнителен материал, правят детайлна съпоставка с предполагаемия гръцки оригинал и сочат, че текстът на словото от Супр. дава данни за промени, които показват, че той е бил *редактиран*, за да бъде доближен до гръцката подложка, а направените промени следват правилата на Преславската книжовна школа (Мирчева 1997).

Супр. не носи нов превод на текста. Направените промени в него обаче значително надхвърлят обичайните различия между преписи на един и същи текст. И в този случай преславската редакция от Супр. остава изолирана, поне що се отнася до южнославянската книжна традиция, и е представена единствено от този ръкопис⁵.

⁵ По капризите на случайността след класическия канон има само два сборника — нишожните останки от Клоцовия сборник и Супрасълския сборник. Добре известно е, че Супр. е най-обемният старобългарски ръкопис. Както съставът му, така и опитите за хронологична класификация на текстовете в него са обект на многобройни проучвания. Всички те имаха своето място в палеославистиката, върху тях се граяха последващи изследвания до появата на знаменития труд на Климентина Иванова ВНБС. След неговото излизане реално съхранените факти за състава на календарните сборници в южнославянската традиция изглеждат за първи път не само пълни и категорични. Тези реално съществуващи свидетелства за реално съществуващи ръкописи в известна степен преобръщат отдавна утвърдени представи особено що се отнася именно до най-обемния кирилски ръкопис — Супр. Сравнението между минейния дял на Супр. и ВНБС категорично показва, че всички преводи или редакции на словата от минейния дял на Супр. в южнославянската книжнина са съхранени *само* в този единствен препис. Може да се твърди, че нито един от текстовете не продължава живота си в домашната българска и изобщо в южнославянската традиция. Това заключение не можеше да бъде направено преди излизането на ВНБС, опиращо се на щателното описание на повече от 200 ръкописа от X до XVII в. На практика правените досега изводи за отделни съдържащи се в Супр.

В какво се е състояло това редактиране? Какво е обхванало то и каква е била целта му? Станал ли е като резултат текстът на хомилията в Супр. „преславски“?

- Примерите за морфологични и синтактични промени в слово № 21 от Супр. са доста ограничени.

- От особена важност за редакцията в Супр. са лексикалните замени. Дѣвица замества последователно по-старинното дѣвица; жьрьць намираме на мястото на нѣри! На мястото на нѣри Супр. предлага и свѣтитѣль; кокъчигъ замества кравини; врачъ — ваини; отишии — анкира; свѣтостъ — свѣтитѣва; сътворити — създати (Иванова-Мирчева 1979)!

- Замяната на сравнително по-архаичната със сравнително по-нова лексика не е обхванала изцяло текста на слово № 21 от Супр. Непроменени са останали животъ на мястото на гр. ζωѣ, вранъ, ради, чѣкво, лилюнги, съвѣдѣтельствовати, които не са станали съответно житие, рать, дѣлава, дѣрова, лилюти, послушъствовати! От друга страна, тук можем да добавим, че и в Герм., и в Супр. на мястото на скрѣпѣ стои скѣпъ, която замества в по-късните преславски преводи скниши и къца (Мирчева 1997: 21).

Редакторските промени в словото за Благовещение, № 21 от Супр. (малко на брой морфологични, синтактични и частични лексикални) са приспособили древния Кирило-Методиев превод към общата програма

статии, както и съществуващите опити за класификация на неговия състав, във всички случаи *априори* предполагат, че текстовете в кодекса са били преведени в по-ранна епоха и са подлагани на различен по вид промени, преди да бъдат включени в Супр., но това не само не се потвърждава от конкретни факти с намирането на тези по-древни преводи, а се оказва, че и реално съществуващите в Супр. слова от минейния дял не се прописват повече, що се отнася до южнославянската книжнина. Без преувеличение може да се каже обаче, че не само отделни текстове, а целият минеен дял от кодекса, който представлява почти половината от обемния кодекс, не само не се среща в друг превод или редакция, а напълно отсъства от южнославянската традиция, а в източнославянската съществуването на тези текстове се ограничава с няколко така наречени копия на Супр. Единствените изключения, единствените случаи, в които имаме по-стари преводи или редакции на текстове от минейния дял на Супр., са текстовете за двата най-точени празника от месец март — 9 март, св. 40 м-ци от Севастья, и 25 март, Благовещение. Този факт, както и редица други особености (за сега единствено на минейния дял на сборника), говорят по-скоро в полза на това, че Супр. е свидетелство как на основата на изправения по-рано превод на еднотомния Панегирикомартирологий е възникнал сборник, който в минейния си дял е бил попълнен от текстове, обхващащи празниците през целия месец (Мирчева 2011б, 2012а).

на съставителя на Супр., който освен подбора на текстове и извършените нови преводи за попълване основно на минейната част на сборника, е сверил превода с гръцкия оригинал и е извършил някои замени. Подобно на огромната част от Супр. специфичната супрасълска редакция на слово № 21 остава затворена само в този кодекс и не продължава своя живот в южнославянската книжнина.

През XIV в. Псевдо-Златоустовата хомилия за Благовещение е преведена отново. Този превод е обвързан с цялостна програма, резултат от която е и появата на новоизводните сборници.

Досега текстът на изследваната хомилия от новоизводните сборници не е бил обект на изследване. Настоящото проучване за първи път обръща внимание на тази версия на хомилията като я разглежда не само за себе си, а сравнява с гръцкия оригинал и представя новоизводния търновски превод в съпоставка с архаичния от Герм. и преславската редакция на текста от Супр.

По-долу ще представя с конкретни примери работата на преводачите и редакторите на архаичния превод, неговата редакция от Супр. и новоизводния превод.

1. На много места Супр., като преславска редакция на архаичния превод, поправя Герм. Самостоятелният новоизводен търновски превод отива още по-напред в стремежа към формално вярно и, в много случаи, пословно предаване на гръцкия оригинал.

а) В отделни случаи архаичният старобългарски превод и преславската му редакция показват съгласие срещу напълно различния подход в новоизводния текст: *κόρη αὐτοῦδρόσωλον παρουσίαν μηύει* е преведено с *дѣвки самѣ свилагъ лицѣмъ пришествиелѣ гавѣкти* в Герм. Почти същото четем и в Супр. — *дѣвкици самѣ! свилагъ лицѣмъ пришествиѣ гавѣкти! С* изключение на замяната на *дѣвала* с *дѣвкица*, която последователно е прокарана в Супр., редактираният текст запазва първоначалния превод. Новоизводният превод предава по-прецизно *κόρη* с *отроковица* и изковава композитум за предаването на *αὐτοῦδρόσωλον* — *отроковици самовразикѣ къвѣкти ли пристѣжити!* Във всички останали случаи без изключение новоизводният превод използва *дѣвки!*

б) *Χαῖρε, τοῦ ἡρεῦσαντος κόσμου νυμφότηκε ἀμίαντε* в архаичния превод от Герм. е предадено като: *раѣи сѣ възрадованѣна нѣвѣкто! и родитѣлици чѣта занѣстѣвшоулю къслиюу лироу!* С незначителната разлика на появата на *оерадованѣна* вместо *възрадованѣна* Супр. запазва този превод: *радоуи сѣ оерадованѣна нѣвѣкто! и родитѣлици чѣта! занѣстѣкъвшоулю къслиюу лироу!* Новоизводният превод — *раѣи сѣ шкдокъвшоу лира жинѣхоредитѣлици нѣмазѣна, има редица предимства! На първо място в контекста на изнесените в тази подточка преводи на гръцки композита ще обърна*

внимание на жинѣхородителници за ѿмфотόκε. Освен това трябва да се отбележи по-сполучливият превод на τοῦ χηρεύσαντος κόσμου с ѿκδογѣшаго лица! Съгласуваното определение на ѿмфотόке, ἀμίαντε, в архаичния превод получава превод чистѣ, а новозводният текст извежда на преден план търсенето на адекватно съответствие моралната чистота на Богородица и гръцкото постоянно определение на Дева Мария е предадено като нѣвлазѣнна!

2. Интересен материал дава следният текст от словото: Οὗτος ὁ Ἰωσήφ σεμνοῖς γάμοι προσομιλήσαν πρότερον, καὶ γεννήσας υἱοῦς. В Герм. в превода на този пасаж намираме произведен префигуриран глагол от врачити сѧ → въврачити сѧ — тѣ ко иосифъ въврачилъ сѧ вѣк прѣжде и родилъ сѣны! Редакцията в Супр. поправя превода, като изоставя редкия въврачити сѧ и заедно с това намира съответствие на сѣмνος — тѣ ко иосифъ чѣстѣноагъ бракомъ жинѣхъ сѧ прѣжде и родилъ сѣны! И в двата случая остава без превод προσομιλήσαν. Единствено новозводният превод предлага твърде ефимистично решение, за да предаде първия брак на Йосиф и осъществения контакт προσομιλέω, в резултат на който той има синове — съ ѿосифъ братѣе, окръгнѣи браку приближи се прѣгѣи и родникъ сѣни БАН 85.

3. Следващият пример съм подбрала заради знаковото присъствие на един от емблематичните за Търновската книжовна школа, оригиналното и преводното творчество на търновските книжовници адвербиализирани изрази по лѣкнотѣ/вѣ лѣкнотѣ, още повече контекстът, в който той е употребен помага да се изясни смисълът на фразата, която при интерпретацията, основно на Житието на св. Петка Търновска от Патриарх Евтимий Търновски, често се натоваарва с високия смисъл на „красиво, изящно, по законите на красотата“. Става дума за превода на гръцкото Καὶ ἕκαστα εἰκότως παρετήρει τῆς παρθένου προφθέυματα, което е предадено в архаичния превод като: и въсѣмичьски влюдѣши, вѣзглашѣнѣи о дѣвѣ Герм. Промените в редактирания преславски вариант се ограничават с повсеместната замяна на дѣкѣа с дѣкѣицѣ. Наречието въсѣмичьски бива заменено с въсѣчьскѣи: и въсачьскѣи влюдѣши! вѣзглашѣнѣи о дѣкѣици Супр. Именно на това място като съответствие на εἰκότως в новозводния превод се появява вѣ лѣкнотѣ: и коеждо вѣ лѣкнотѣ съвлюдѣши БАН 85 със значение „както подобава, по подходящ начин“.

4. Повече внимание искам да отделя на един знаков пример от новозводния превод, на една лексема и на нейното значение при определяне хронологията в появата на ключови текстове, чийто превод се свързва с Търновската книжовна школа. В самия край на словото за Благовещение хейретизмите, посветени на св. Богородица, преминават във възхвала на Исус Христос.

Герм.	Сунр.	БАН 85	Гръцки текст
<p>рауи са шцше жилице нѣсе и земля, рауи са неразличнааго вѣтва лѣкто пространное! снаже тако слѣцагь! приде къ волѣшннѣгь вални! сѣдѣшннѣгь къ тѣлѣ слѣци праведное лѣви сѣ! вѣлѣшии^а сѣ пристанци непрѣлѣкнио</p>	<p>радоуи са овѣштне жилиште! невен и земли! радоуи са неразличнааго юстѣства лѣкто пространное! снагь оубо пакѣ сѣштѣгь! приде къ волѣшннѣгь врачѣ! сѣдѣшннѣгь въ тѣлѣ сѣлѣци правѣдное лѣви сѣ! вѣлѣшннѣгь отнѣше! и невѣлѣшннѣгь сѣ пристанциште! Непрѣлѣкнио</p>	<p>рау се невлѣлѣкетилааго ѣства сѣлѣ пространное! нѣ снагь сѣци нашрѣшнѣ приде нашоции^а вра! иже въ тѣлѣ сѣдѣшннѣ праведное слѣци лѣви сѣ! ошрѣлѣлѣ пристанци! иже непрѣлѣкнио</p>	<p>Χαῖρε, οὐρανοῦ καὶ γῆς ἰσοῤῥοπον οἴκημα· χαῖρε, τῆς ἀχωρήτου φύσεως χωρίων εὐρύχωρον. Ἄλλὰ τούτων οὗτος ἐχόντων· ἐπέστη τοῖς ἀσθενοῦσιν ὁ ἰατρός, τοῖς ἐν σκότει καθημένοις ὁ τῆς δικαιοσύωνης ἥλιος ἐπεφάνη τοῖς χειμαζομέωνοις ἡ ἄγκυρα καὶ ὁ ἀκύμαντος λιμῆν</p>

Привеждам по-обширен откъс от изследваните текстове и паралелния гръцки извор не с оглед на онези синонимни двойки, които правят впечатление от пръв поглед (вални—врачъ или анкира—отнѣше), а заради една интересна причастна форма от новоизводния превод: *οκρηκαλιῆ* (Мирчева 2011а, 2012б)!

С този пасаж, в който след възхвалата на св. Богородица, авторът на хомилията за Благовещение преминава към възхвала на очакваната поява на Исус Христос, текстът се доближава плътно до Литургията и по-специално до нейната най-важна, сакрална част — освещаването на даровете. Става дума за онзи момент, в който след тяхното освещаване и изнасянето им пред народа: ... и прикрѣтитъ нѣ вѣдѣ глѣ. хлѣбъ сѣ ѣтѣноуе тѣлѣ глѣ и бѣ наши ꙗс хлѣ. и по сѣлѣ прикрѣтитъ чашно. чашно сѣно ѣтѣноуе кукии глѣ бѣ и глѣса наши ꙗс хлѣ! След тези думи на свещенослужителя започва т. нар. Евхаристиен канон, в който се отправят нарочни молитвени обръщения, подобни на тези от Сугубата Ектения. Именно в Евхаристийния

канон от Василиевата и Преждеосвещенната литургия срещахме интересуващото ни прич. сег. страд. *оѡзрѡванѡмъ*.

В тази част на словото в новоизводния превод *оѡзрѡванѡмѣ* пристаници стои срещу *вѡлѡциѡмѣ* сѧ пристаници в архаичния превод от Герм. и *вѡлѡнаштинѡмъ* отишине, и *нѡлѡнаштинѣ* сѧ пристаници в Супр. за гръцко *τοῖς χειροαζομένοις ἢ ἄκκυρα καὶ ὁ ἀκύματος λιτήν*. По-внимателно вглеждане в приведените текстове показва, че единствено преславската редакция в Супр. предава точно гръцкия текст.

Какво се е случило с архаичния превод от Герм. и с новоизводния от БАН 85?

Смятам, че и преводачът на архаичния вариант на словото, и преводачът на новоизводната версия са се подвели по извънредно популярния текст от Евхаристийния канон текста на литургията и на практика са го възпроизвели, без да обърнат внимание на *ὁ ἀκύματος λιτήν*, което единствено в Супр. получава адекватен превод с *нѡлѡнаштинѣ* сѧ пристаници. Преславският редактор, който поправя архаичния превод от типа на Герм., е избрал да предаде *ἀκύματος* със сег. деят. прич., което с отрицателна частица „не“ се явява в служба на прилагателно, като по този начин следва плътно гръцкия текст. Архаичният превод от Герм. дава съвсем друг текст: *вѡлѡциѡмѣ* сѧ пристаници. „Грешката“ от архаичния превод е повторена и в новоизводния превод на словото за Благовещение от БАН 85. Именно в тези „грешки“ следва да видим подвеждането по популярния текст на Евхаристийния канон.

Съществуващите лексикографски справочници съдържат твърде оскъден материал за *оѡзрѡвати*, *оѡзрѡванѡмъ*. В т. нар. класически старобългарски паметници глаголят или негови производни не се срещат. В старобългарските речници те са засвидетелствани с единични примери само при Фр. Миклошич. Авторът посочва една употреба в Александрия от XVI в., хомилия на Йоан Златоуст от 1574 г. и Диалозите на папа Григорий в български препис от XVI в. При Миклошич е отбелязана и една лексема, производна на *оѡзрѡвати*, — отглаголното съществително *оѡзрѡвание*. То е извлечено от използвания от автора славяно-руски речник на Памво Беринда от 1627 г. (Miklosi6c 1862—1865: 477)!

При крайно ограничената си употреба в старата славянската книжнина, думата съществува в църковнославянски и се среща в Литургията на св. Василий Велики и Литургията на преждеосвещените дарове. Тук ще посоча църковнославянския речник на Григорий Дяченко и посочените там примери, които са от Миней (Дьяченко 1898: 369). И двете употреби, които привежда Дяченко, са за отглаголното съществително *оѡзрѡвание*. Двата примера на Дяченко регистрират, подобно на речника на Миклошич и върху химнографски материал отново две употреби на

глагола и съответно на неговите производни — конкретно и преносно значение — „за буря — блъскам насам-натам, докарвам до силно движение“ и „тревожа, обезпокоявам“. Тази семантична структура на думата е засвидетелствана в оскъдните примери и навсякъде възпроизвежда буквално или е парафраза на извънредно популярен литургичен топос⁶.

Овзривати, овзривани, овзривамъ принадлежат към висок поетичен и силно книжен стил и носят белег на изковани в процеса на изграждането на книжовния старобългарски език, без каквато и да е опора в говоримия език. Трябва да се признае обаче, че макар и изкуствено създадени, глаголт и неговите производни са не само сполучливи, но и благозвучни, а използваният словообразователен модел е напълно в стила и по правилата на българския език и ги прави част от словното богатство на старобългарския книжовен език, като им осигурява сравнително дълъг живот.

Разбира се, дългият живот на една новосъздадена дума зависи от много обстоятелства. В случая, както ще проличи от следващите редове, в многовековния живот на книжовния български език лексемата овзривати, по-конкретно на сег. страд. прич. овзривамъ, остава плътно обвързана с конкретния текст, за чиято потреба е създадена, и това я прави пряко зависима от реминисценциите, които предизвиква този текст в средновековната книжнина.

Кога в старобългарския книжовен език се появява овзривати и неговото сег. страд. прич. овзривамъ? С превода на какви текстове е свързана тяхната поява?

Примерите са извънредно ограничени — това на първо място е Похвалното слово за Константин и Елена от творчеството на Патриарх Евтимий Търновски, където в адекватна функция е използвано причастие то новоовзривамъ: въ тишинѣ новоовзривамѣ прѣвѣвати (Kałużniacki 1901: 122). Към това се добавят още четири примера, които не са засвидетелствани в лексикографските справочници: един от житието на Иван Рилски от Кантакузин от XV в. — ари ли и остаю что поединаго и неразвѣим и ненаказанѣим и кѣр ли овзривамъ жита, и грѣхъли сакраим (Иванов 1936: 102); и при житието на св. Никола Нови Софийски от Матей Граматик: сѣи, глѣ скръвишѣхъ и привѣжици овзривамым (Сырку 1901: 98); тако ты еси печалнымъ гтѣхъ и овзривающимъ пристаници (Сырку 1901: 52); иже сѣи въ пснникѣ мѣста сѣи нисководною страстною овзривали и кривали окованна раславлена и помыслиши пѣти (Сырку 1901: 151—152). Другите два примера са от новонизводния литургичен превод: единият е от един от най-известните и от най-древните запазени в НБКМ 605, служебник с требник от XIV в. Същият новонизводен

⁶ По-подробно при Мирчева 2012б.

текст намираме в един ръкопис от XV в., писан във Влашко — НБКМ 594: ти во вси помощь вспомошнни и надежда нинанеднигь, оворувашии спсь⁷.

В класическите старобългарски паметници глаголетъ вълмати сѧ е засвидетелстван само с два примера от евангелския текст. Значението е „мятам се, блъскам се, клатя се, люлям от вълни или морска буря“: *корабъ же нѣк по срѣдѣ морѣ вълмаш сѧ вълнами* М Мт 14.24; *сѣниде вѣрѣ вѣтрѣна възеро. і исконачаваахъ сѧ и вълмаахъ сѧ* М Лк 8.23⁸ (същите примери и тълкуване и в SYS, и при Miklošich).

Измаил Срезневски дава много интересни примери от ранни химографски ръкописи — Миней, Октоих, Ирмологий: невлаемо пристанище Празничен миней XII в., *взрюю вълматъ* Октоих XIII в., *въ пучинѣ житинстѣи вълматъ* (χειμαζεσθαι) Ирмологий. Употребите са особено знаменателни, защото в основата им е същият литургичен топос. Освен тези примери Срезневски отделя още значения: влающии — *разред древный кающихся* χειμαζόμενος; *обуреваемый, подвергаемый, непогода*. — *Съ влающими помолитися* (μετά τῶν χειμαζόμενων) Книга Кръмчая (Срезневский 1902—1912 I: 378).

Особено интересно е, че авторът използва като пояснение на „влаущи“ *обуреваемый*. Трябва да се предположи, че именно „обуреваемый“, а не „влаущий“ е лексемата, която Срезневски познава от църковнославянския текст на Литургията.

Развоят на славянския литургичен текст, отразен подробно в монографичното изследване на М. Орлов (Орлов 1909), сочи, че *овзривамъ* се появява като текстологичен дублет на *вълмашини сѧ* на мястото на гръцко χειμαζόμενος. Гръцкият глагол χειμαζω е част от голямо словообразователно гнездо: χειμασία „буря, лошо време“, χειμών „зима, студ“, χειμωνотύλος „бурен“, χειμερινός „зимен, бурен“, χειμαρροός „придошъл вследствие на буря“. Явно в основата на значението на словообразователното гнездо стои „буря“. Ясно е също така, че това значение се губи в архаичния евангелски превод, както и в архаичния превод на литургичния текст. Създадената вероятно при Евтимиевия превод на литургиите *овзривати/овзриваеми*, макар и изкуствена по своя характер, е много по-точно съответствие на гръцкия текст.

Една „грешка“ в архаичния превод на словото за Благовещение, която е повторена от подобна „грешка“ в новоизводния търновски превод на

⁷ Всички тези примери са изнесени и коментирани за първи в статия на Д. Иванова-Мирчева, посветена специално на *овзривамъ* (Иванова-Мирчева 1961). Срв. и (Мирчева 2012б).

⁸ Примерите са от Маринското четвроевангелие (СР I 1999:255).

този текст, е причина хомилията да повтори много популярна част от Евхаристийния канон на литургичния текст. Това е основанието в текста на словото за Благовещение да открием реплика на различни преводи на Василиевата литургия — в архаичния превод на словото — *възриваѣмиаѣ съ*, а в новоизводния — *възриваѣмиаѣ*.

В реда на поява на новоизкованата лексема — *възривати* и сег. страд. прич. *възриваѣмиаѣ* — в нашата книжнина логично на първо място трябва да поставим новия търновски превод на литургичния текст. Всички останали примери от химнографски и наративни текстове са свързани с този текст и го възпроизвеждат, като го следват и на лексикално ниво. Тук открит остава въпросът дали новият превод на литургичните текстове е осъществен на Атон или в Търново, както и дали наистина векът, през който е положено началото на новоизводните преводи, е XIV в. Заедно с това стои и проблемът дали Патриарх Евтимий Търновски е автор на преводите на трите литургични текста или новите преводи, осъществени по-рано, може би и на Атон, са били „подпечатани“ с печата на неговия авторитет. Последните изследвания по отношение обема и съдържанието, както и хронологичния обхват на понятието Търновска книжовна школа наклоняват везните в полза на продължителна преводаческа и редакторска дейност на атонски и на търновски книжовници, обхващаща не няколко десетки години, а почти столетие.

Новият, Евтимиевият, превод на литургичните е свързан с изкования може би от самия Патриарх Евтимий или негови предходници на Атон глагол *възривати* и сег. страд. прич. *възриваѣмиаѣ*! Те поставят в една плоскост както новоизводния превод на словото за Благовещение, така и създадените през XV и XVI в. оригинални произведения на старата българска литература, а също и църковнославянския текст на Минея, приведен по-горе по речника на Дяченко.

Направеният анализ на преводите и редакциите на словото за Благовещение с начало пакы *радѣное вѣговѣциине*, пакы *сководное вѣзвѣциине*, пакы *възвѣциине* дава основание за някои заключения:

- Псевдо-Златоустовото слово за Благовещение пакы *радѣное вѣговѣциине*, пакы *сководное вѣзвѣциине*, пакы *възвѣциине* е преведено в най-ранния старобългарски период. Според Ив. Добрев този текст възхожда към първоначалния превод на краткия Панегирикомартирологий. Някои изследователи отпращат превода на тези текстове в моравския период от развоя на старобългарския книжовен език (Дунков 1985, Дунков 1990), а Н. ван Вейк е посветил на това слово една статия, озаглавена *War Klemens der Übersetzer der № 21 des Codex Suprasliensis* (Van Wijk 1928), като по този начин подкрепя древността на неговия произход и ясно свързва произведението с книжовното дело на Климент Охридски.

- Дълго време заключенията за архаичния произход на словото са правени въз основа на неговия най-древен препис — този от Супр. Обширната натрупана литература върху изследването на най-обемния старобългарски сборник винаги е отделяла специално внимание на този текст, известен като слово № 21 от Супр. В състава на този кодекс хомилията е сочена като принадлежаща към най-древните му пластове.

- Откриването и въвеждането в научно обращение на Герм. от 1358/1359 г. показва, че в неговия състав текстът на хомилия № 21 от Супр. е в по-древен от Супр. облик. Изнесените, основно лексикални, различия донесоха сигурни доказателства, че е открит по-архаичен текстов вариант на слово № 21 от Супр.

- Всички славянски версии на словото за Благовещение засега отвеждат към единствения публикуван гръцки текст, който намира място в т. 50 на *Patrologia graeca*, където са поместени спорните произведения на св. Йоан Златоуст.

- Архаичният превод на една от най-рано преведените хомилии в старата българска литература е съхранен в значително по-късни, среднобългарски ръкописи. Като основен за този първи превод настоящото изследване приема преписа от Герм., среднобългарски юсов търновски ръкопис от пред-Евтимиево време от 1358/1359 г. Този архаичен превод е съхранен в множество по-късни преписи (Иванова 2008).

- Най-старият текст на хомилията за Благовещение не е най-старият по време на създаване превод на текста на Псевдо-Златоустовото слово. Версията в Супр. е редакция на архаичния превод, която носи белезите на Преславската преводаческа и редакторска школа. Подобно на повечето текстове от Супр. тази редакция на текста не продължава своя живот и остава самотна в по-нататъшната южнославянска книжовна традиция.

- Преславската редакция на текста на словото за Благовещение в Супр. може да бъде окачествена като сравнително малка намеса, особено на морфолого-синтактично равнище.

- Преславската редакция на словото за Благовещение в Супр. на ниво лексика е значително по-забележима. Някои от направените лексикални замени са напълно в духа на системните различия между двойките старобългарски преводи.

- В резултат на извършената редакторска работа архаичният превод на словото за Благовещение в Супр. не е станал преславски текст. Въпреки цялостната намеса, слово № 21 от Супр. е един от най-ярките примери за нехомогенния и архаичен състав на кодекса.

- Псевдо-Златоустовата хомилия за Благовещение е преведена наново през втората половина на XIV в. при оформянето състава на новоизводните сборници. Представителен за този превод в настоящата раз-

работка е преписът от БАН 85. Новоизводният търновски превод е съхранен в многобройни преписи. В този превод хомилията попада в огромния руски свод от агиографски и хомилетични произведения на старата славянска книжнина — ВМЧ.

- Новоизводният търновски превод е осъществен самостоятелно и без връзка с архаичния и с преславската редакция от Супр. Следван е същият гръцки оригинал. Конкретни примери показват многобройните случаи, в които новият превод коригира грешки, дава по-сполучливо преводаческо решение. Преводът в съгласие с търновските принципи е пословен и поморфемен. По отношение на допускането на чужди заемки е прокаран принцип на умерен пуризм.

- Многобройните съществени различия между староизводните и новоизводните славянски преводи и редакции на словото за Благовещение са резултат на различните преводачески принципи, следвани от книжовниците, и далеч надхвърлят въпроса за текстологичните дублети, чиято относителна тежест в проучванията на многократно превеждани от гръцки славянски текстове обикновено е значителна и нерядко става единственото необходимо и достатъчно условие за заключението за два или повече превода на един гръцки текст.

ЛИТЕРАТУРА

- ВМЧ: Die Grossen Lesemenäen des metropolitan Makarij Uspenski spisok / Великие Миней четъи митрополита Макария. Успенский список. 1—11 März, ed. E. Weier, Th. Daiber, T. V. Dianova и др. — Monumenta linguae slavice, 39, bd. 1, 1997, 146—152.
- Добрев 1981: Добрев, Ив. Агиографската реформа на Симеон Метафраст и съставът на Супрасълския сборник. — Старобългарска литература, 10, 16—38.
- Дунков 1985: Дунков, Д. Супрасълският сборник и етапите в развитието на преславската редакция на старобългарските книги. — Език и литература, 1985, 5, 11—19.
- Дунков 1990: Дунков, Д. Наблюдения върху състава на Супрасълския сборник. — Език и литература, 4, 25—33.
- Дьяченко 1899: Дьяченко, Г. Полный церковнославянский словарь. Москва.
- Заимов, Капалдо 1982—1983: Заимов, Й., М. Капалдо. Супрасълски или Ретков сборник в два тома. София.
- Иванов 1936: Иванов, Й. Жития на св. Иван Рилски. — Годишник на СУ, Историко-филологически факултет, Кн. 32.

- Иванова 2008: *Иванова, Кл.* Bibliotheca Hagiographica Balcano-Slavica. София.
- Иванова-Мирчева 1961: *Иванова-Мирчева, Д.* Към историята на един арханзъм в български език (*арханъмагъ*). — *Slavia*, 423—450.
- Иванова-Мирчева 1979: *Иванова-Мирчева, Д.* Архаичен препис на слово № 21 от Супрасълския сборник. — В: Изследвания върху историята и диалектите на българския език. Сборник в памет на чл.-кор. Кирил Мирчев. София, 177—181.
- Мирчева 1997: *Мирчева, Е.* Прояви на преславската преводаческа и редакторска школа в слово № 21 от Супрасълския сборник. — *Старобългаристика*, № 2, 12—22.
- Мирчева 2006: *Мирчева, Е.* Германов сборник от 1358—1359 г. Изследване и издание на текста. София.
- Мирчева 2011а: *Мирчева, Е.* За един литургичен топос в старобългарската книжнина. — В: Компютърни и интерактивни средства за исторически езиковедски изследвания. Сборник доклади от заключителната конференция. София, 15.12.2011 г. София, 2011, 56—67.
- Мирчева 2011б: *Мирчева, Е.* За етапите в развитието на Преславската преводаческа и редакторска школа (отново за Супрасълския сборник) — *Старобългаристика*, 4, 2011, 3—24.
- Мирчева 2012а: *Мирчева, Е.* CODEX SUPRASLIENSIS и BIBLIOTHECA HAGIOGRAPHICA BALCANO-SLAVICA (некоторые размышления относительно состава одного из самых старших древнеболгарских рукописей) — В: Преоткриване: Супрасълски сборник, старобългарски паметник от X в., София, 25—34.
- Мирчева 2012б: *Мирчева, Е.* Още веднъж за изковаването и съдбата на една рядко срещана дума в старобългарския книжовен език обуреваемъ — *Български език*, 2012, 3, 48—63.
- Орлов 1909: *Орлов, М. И.* Литургия святого Василия Великого. Санкт-Петербург.
- Срезневский 1902—1912: *Срезневский, И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Т. I—III, Санкт-Петербург.
- Сърку 1901: *Сърку, П. А.* Очерки по истории литературных сношений болгар и сербов XIV—XVII в. Житие св. Николая Нового Софийского. Санкт-Петербург.
- BHG: *Halkin, F.* Bibliotheca hagiographica graeca. Т. I—III. Bruxelles, 1957.
- CPG: *Geerard, M.* Clavis partum graecorum. Brepols-Turnhout. Т. I—IV. Cura et studio. M. Geerart, 1974, 1980, 1983. Т. V. Indices. Inicia. Corcondance. Cura et studio M. Geerard, F. Glorie, J. Desmet. 1998.

- Kalužniacki 1901: *Kalužniacki, E.* Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthimios (1375—1393). Wien.
- Miklosich 1862—1865: *Miklosich, Fr.* Lexicon palaeoslovenico—graeco—latinum, Wien.
- PG: *Migne, J. P.* Patrologia cursus complectus. Series graeca.
- SYS: Slovník jazyka staroslověnského. Praha, 1959—1997.
- Van Wijk 1928: *Welk, N. van.* War Klemens der Übersetzer dr N 21 des Codex Suprasliensis? — В: Юбилейный збірник на пошану академика М. С. Грушевського, Т. 2. Київ, 178—184.